

PB

Småtryck från

nr 12

**O. GULBRANDSEN
G. ALBINSSON**

Jordbruket under omvandling

INDUSTRIENS
UTREDNINGS-
INSTITUT
STOCKHOLM

RIKSDAGS/
BIBLIOTEKET
Nr. 214.638

Jordbr.

lagets tredje sida)

lokalisering. J. Wallander
gheten.¹ J. Wallander
tydelse i samhällsekonomen.

4. En arbetsidsförkortning — verkningar i olika industriföretag.
L. Nabseth
5. Produktivetsproblem i den penning- och lönepolitiska dis-
kussionen i vårt land. R. Bentzel

1957

6. Om aggregation av produktionsfunktioner. R. Bentzel
7. Verkstadsindustrins orderstatistik. R. Bentzel
8. Efterfrågan på televisionsapparater i Sverige — en reviderad
prognos. J. Wallander — C. G. Dahlerus

1958

9. Konsumtionen i Sverige 1931—1965.² R. Bentzel
10. Industriens Utredningsinstitut — målsättning och verksamhet.²
J. Wallander
11. Input-output och den strukturella interdependensen. B. Hög-
lund
12. Jordbruket under omvandling O. Gulbrandsen—G. Albins-
son

¹ Finns även på engelska

² Finns även på engelska och tyska

Jordbruket under omvandling

Odd Gulbrandsen
Göran Albinsson

RIKSDAGSBIBLIOTEKET

Gåva

Industriens Utredningsinstitut

Albinsson 1952

†F

Tryckeri AB FYLGIA
Stockholm 1958

av J. J. J.

Förord

Enligt de riktlinjer för den svenska jordbrukspolitiken, som riksdagen fastlade för drygt 10 år sedan, skulle målet för den svenska jordbrukspolitiken vara att täcka vårt försörjningsbehov i en avspärrningssituation med landets egna resurser. I syfte att förbättra jordbrukets lönsamhet strävade man vidare efter en sammanläggning och nedläggning av jordbruk. Sedan dess har produktionen ökat och under 1950-talet har det förelegat en överskottssituation i förhållande till det inhemska avsättningsutrymmet. Denna situation har på den senaste tiden aktualiserats genom en avsättningskris för smör. Detta läge har ställt jordbrukspolitiken i blickpunkten och därmed frågan om jordbrukets strukturförändringar, eftersom utvecklingen på detta område är av central betydelse för hela inriktningen av varje jordbrukspolitik.

Strukturfrågan har varit föremål för en ingående undersökning vid Industriens Utredningsinstitut. Resultaten därav publicerades förra året i avhandlingen "Strukturomvandlingen i jordbruket". För att göra dess resultat tillgängliga för en större läsekrets har denna sammanfattning av undersökningen utarbetats av sekreterare Göran Albinsson och docent Odd Gulbrandsen. Utgivningen av sammanfattningen sker i samarbete med LTs förlag.

I skriften har även medtagits vissa sifferuppgifter som framkommit efter utredningens publicering.

Stockholm den 24 april 1958

Jan Wallander.

Innehåll

Jordbruket har försatts i ett prekärt läge	5
Vad innebär jordbrukets strukturomvandling?	6
Företagsstrukturen i långtidsperspektiv	9
Jordbruket har stora avsättningssvårigheter	18
Produktionsfaktorerna i jordbruket har höga alternativ- värden	24
Fördröjningar i strukturomvandlingen	26
Jordbrukspolitikens roll	28
Småbrukarnas rörlighet bestämmer omvandlingstakten	36
Strukturomvandlingen under senare år	40
Strukturförskjutningarna detaljstuderade	44
Några framtidsperspektiv	45

Jordbruket har försatts i ett prekärt läge

Under det sista decenniet har förändringarna i jordbrukets yttre struktur fått en växande betydelse. Rationaliseringen av driftsförhållandena inom jordbruket har försatt en stor del av jordbruket i ett läge, där den yttre ramen måste sprängas, för att anpassningen till den ekonomiska utvecklingen skall kunna fortgå. Kostnadsnivån, särskilt för arbetet, pressas upp samtidigt som intäktsnivån hålls igen av begränsat avsättningsutrymme och låga exportpriser. Tidigare har jordbruket, särskilt genom inbesparingar av arbetskraft, i viss utsträckning kunnat anpassa sig. Att anpassningen under senare år försvarats framgår av den överskottssituation, som uppkom i slutet av 1940-talet och sedan dess bestått. Läget är det, att ett så stort antal jordbruk blivit enmansföretag, att ytterligare arbetsbesparing måste medföra en omfattande nedläggning av jordbruk. Det torde därför inte innebära någon överdrift att påstå, att storleksstrukturen i dag skapar det svenska jordbrukets huvudproblem.

Det är mot denna bakgrund, som en sammanfattande översikt av jordbrukets strukturproblem här skall ges. Den baseras dels på den undersökning som publicerades förra året av Industriens Utredningsinstitut¹⁾ dels på senare framkommet material från Statistiska Centralbyrån och Jordbrukets Utredningsinstitut. I översikten erinras till en början om vilka allmänna ekonomiska villkor som gäller för jordbruksproduktionens bedrivande. I anslutning därtill ges en kortare historia över förändringarna i produktions- och strukturförhållanden. Dessa avsnitt kan utan risk för sammanhanget överhoppas av den som så finner lämpligt. I fortsättningen tas

¹⁾ O. Gulbrandsen, *Strukturömvandlingen i jordbruket*, Industriens Utredningsinstitut, Stockholm 1957.

avsättningsproblemen upp och en bedömning av det framtida utrymmet görs. Sedan går vi in på den centrala frågan om anpassning genom strukturomvandling. Där berörs takten och sätten för omvandlingen och diskuteras de speciella problemen, som jordbrukspolitiken och arbetsmarknadsförhållandena skapar. Avslutningsvis skisseras några framtidsperspektiv för jordbruket med stöd av siffermässiga prognoser.

Vad innebär jordbrukets strukturomvandling?

Med jordbrukets struktur avses här hur näringen är uppbyggd av större och mindre företag. En omvandling av strukturen innebär en förändring av antalet företag och av storleksfördelningen dem emellan. Såsom mått på företagens storlek kommer jordarealen och antalet sysselsatta personer att användas.

Varför förändras jordbrukets struktur? Ja, svaret på den frågan är i princip enkelt. Storleksförändringarna är uttryck för en anpassning till ändrade lönsamhetsförhållanden. De är en form av rationalisering. Vi skall emellertid ge en fylligare motivering för detta påstående.

För en rationell jordbruksproduktion bör — liksom för all annan produktion — några grundläggande regler gälla. Arbetskraft, jord, maskiner och andra produktionsfaktorer skall utnyttjas i jordbruket endast så länge, som de inte kan få en mer vinstgivande användning i annan produktion. Vidare måste produktionsfaktorerna kombineras på ett sådant sätt, att produktionen blir så lönande som möjligt. Är dessa krav uppfyllda och det sedan inträffar en förskjutning i lönsamhetsförhållandena mellan jordbruk och annan produktion, bör jordbruket förändras. Samma sak gäller om prisrelationerna mellan produktionsfaktorerna förändras. I praktiken kan kraven vara mer eller mindre tillgodosedda.

Men ändras prisförhållandena måste en anpassning ske för att lönsamheten skall upprätthållas.

Det är välkänt att det i jordbruket ständigt försiggått förändringar, som dikterats av lönsamhetsskäl. Det har sålunda pågått en ständig ökning av jord- och kapitalinsatserna i förhållande till arbetsinsatsen. Den andra sidan av denna utveckling är att arbetskraft flyttats över till andra näringar och bland annat satts in i framställning och distribution av de varor, som möjliggjorts av de ökade kapitalinsatserna. När vallodlingen under senare delen av 1800-talet började ersätta slätter på ängar, myrar och utmarker samt skogsbete och fäboddrift, var detta ett uttryck för jordbruksteknikens landvinningar. Därvid sparades en mängd arbete, som tidigare åtgick för transporter, för tillsyn av kreaturen m. m. Genom det rikligare och kvalitativt bättre vallhöet erhöles en större och mera regelbunden mjölkproduktion. I samband med övergång från ox- till hästdrift, vilket underlättade plöjning av vallar, sparades också arbetskraft. Samtidigt flyttade åtskillig arbetskraft över till andra näringar. En del av den kanske övergick till att tillverka de plogar och röjningsredskap som behövdes för odlingsarbetet. En annan förändring under samma tidsskede var övergången från slaga till tröskverk, där också betydligt med arbete sparades samtidigt som en del arbetskraft i verkstadsindustrin måste sättas in för tillverkningen av tröskverken. Senare led i utvecklingen har varit hästdriftens ersättande med traktordrift och övergången från tröskverk till skördetröskor.

Ansträngningarna att höja skördarna genom tillförsel av handelsgödsel och av bättre utsäden har avsett att utnyttja jorden och arbetskraften bättre och ge en ökad lönsamhet. En sådan tillförsel har givetvis förutsatt tillverkning av handelsgödsel liksom forskning och förädling på utsädesområdet, vilket krävt arbetskraft inom industri och andra näringar.

När transporten av mjölk och andra varor alltmera övertagits av särskilda transportföretag har arbete sparats i jordbruket samtidigt med att arbetsinsatsen ökat i en annan näring.

Så kan man fortsätta att räkna upp en rad områden inom själva jordbruksproduktionen, där avsevärda förskjutningar mellan arbetskraft, jord och kapital skett av lönsamhetsskäl. Jordbrukets rationalisering har därvid gått parallellt med industri- och servicenäringarnas utbyggnad. Lönsamhetsförbättringen genom arbetsbesparingar kan sägas vara en sida av en utveckling, vars andra sida givit produktivitetsvinster genom arbetskraftens flyttning till andra näringar. Denna utveckling innebär, att arbetsuppgifterna i samhället specialiseras. Specialiseringen har inte varit begränsad till den egentliga jordbruksproduktionen. Vid 1800-talets början var det nämligen inte endast livsmedlen, som framställdes vid jordbruken, utan även tillverkningen av kläder, möbler, redskap och andra föremål var till största delen förlagd dit. Eftersom huvuddelen av befolkningen bodde på jordbruken var även bostadsbyggandet en naturlig arbetsuppgift för jordbruksbefolkningen. Successivt har dessa arbetsuppgifter flyttats över till industrin. Även åtskilliga moment i livsmedelsframställningen, t. ex. smör- och osttillverkningen, har övertagits av särskild industri. Denna utveckling är ytterligare ett exempel på en rationalisering i samband med omflyttning av arbetskraft. Processer av detta slag är ju inte endast välbekanta utan rentav självklara för de flesta.

Det är tydligt att jordbrukets rationalisering kan ta sig många uttryck förutom förändringar av storleksförhållandena, som är föremål för vårt speciella intresse. De prisförskjutningar, som under senare tid fått särskild betydelse för storleksrationaliseringen, är arbetslönernas ökning i jämförelse med kapitalkostnaderna. Denna utveckling leder till

att det för jordbruk med oförändrad areal respektive oförändrat anläggnings- och driftskapital har blivit lönande att minska arbetskraften. Verkningarna kan omvänt uttryckas så, att företag med oförändrad arbetsstyrka måste tillföras mera jord och kapital i form av byggnader och maskiner för att lönsamheten skall bibehållas. Omtolkat i storleksbegrepp skulle en rationalisering resultera i sänkning av jordbrukens storlek mätt i antal sysselsatta och/eller i en ökning av deras storlek uttryckt i areal.

Företagsstrukturen i långtidsperspektiv

Vi medborgare i dagens Sverige lever under helt andra betingelser än vad våra föräldrar gjorde vid samma ålder. På samma sätt skilde sig deras miljö i väsentliga avseenden från våra farföräldrars. Ja, vi kan gå tillbaka generation efter generation och upprepa samma konstaterande. Det är emellertid uppenbart, att ju längre tillbaka i historien vi går, desto svårare blir det att precisera, vari förändringarna består. De materiella villkor, under vilka människorna levde och verkade, syns påfallande lika år från år. Vid jämförelse mellan vad vi blivit vana vid och t. ex. 1500-talets Sverige framstår detta som ett i ekonomiskt hänseende stillastående samhälle. Inte på grund av frånvaron av förändringar, utan därför att takten i omvandlingen enligt vår uppfattning var så låg.

Sverige var länge ett utpräglat jordbrukarsamhälle. Utvecklingen under de senaste 200 åren, som varit mycket omvälvande, är det möjligt att mera i detalj studera. Vårt lands befolkningsstatistik — världens äldsta — löper nämligen från mitten av 1700-talet.

Det var under 1700-talet, som befolkningstillväxten började skjuta fart. Jordbruket höll dock sin relativa betydelse i

landets näringsliv. Såväl 1760 som 1870 tillhörde över 70 procent av befolkningen jordbruk med binärningar. Efter 1870 började jordbruksbefolkningen sjunka i relativ betydelse och snart därpå minska även i absoluta tal. Särskilt genom industrialiseringen började Sveriges näringsliv att bli mera mångsidigt. Enligt 1950 års folkräkning tillhörde 23 procent av befolkningen jordbruk med binärningar och för närvarande (1958) kan denna andel uppskattas till 17 procent.

Ända till förra delen av 1800-talet måste alltså jordbruket bereda försörjning för huvudparten av befolkningstillskottet. Detta kunde ske inom det existerande beståndet av jordbruk eller genom nybildning av jordbruk. Det stigande försörjningsbehovet krävde en intensifierad jordbruksproduktion inom de tidigare arealerna och, då detta inte räckte till, uppodling av nya marker. Om sådana inte fanns att tillgå i anslutning till de befintliga jordbruken, måste helt nya områden tas i bruk. Ett uttryck härför var "kolonisationen" av Norrland, som har pågått ännu under det senaste decenniet. Fanns det däremot odlingsbara marker i utkanterna av de befintliga jordbruken, kunde två vägar följas. Antingen stannade de unga kvar i föräldrahemmen, varvid försörjningsbehovet säkerställdes genom nyodling utan att hushåll och jordbruk delades, eller också styckades jordbruken i samband med de ungas familjebildning, varvid nybildningarna mestadels åtföljdes av nyodlingar. Att man ofta valde den senare vägen kan ha orsakats av självständighetsbehov eller ogynnsamma förutsättningar för en förstoring av föräldrahushållen.

Men i den mån som arbetsmöjligheterna utanför jordbruket ökade och arbetskraften därvid erbjöds bättre inkomster, kunde födelseöverskotten beredas plats på annat håll i samband med emigration eller övergång till andra näringsgrenar.

Detta kunde medföra, att nybildningen av jordbruk sjönk eller att rentav en nedläggning följde. Att sådana tendenser uppträdde redan under senare delen av 1800-talet, kan utläsas vid ett närmare studium av befolkningsstatistiken.

I den äldre befolkningsstatistiken särskildes de jordbrukande klasserna, till vilka bland annat jordbrukar-, torpar- och backstugusittarklasserna räknades.¹⁾ Varje sådan klass bestod av ett antal familjer, vilkas överhuvuden i statistiken benämndes huvudpersoner. Till varje familj hörde ett jordbruk, som gav den en högre eller lägre grad av självförsörjning. Ett jordbruk med hög självförsörjningsgrad var ett samhälle för sig, där de flesta arbeten utfördes och flera yrken representerades av samma person. Det hade föga likhet med ett modernt jordbruksföretag, där produktionen inskränker sig till vissa livsmedel eller till råvaror för framställning av sådana och där huvuddelen av familjens konsumtion består av förnödenheter utifrån. Likväl måste huvudpersonerna i de jordbrukande klasserna sägas vara föregångarna till dem som idag betecknas som jordbruksföretagare. Om man gör en sammanställning, som omfattar huvudmännen i äldre tid och de manliga jordbruksföretagarna under senare tid, finner man, att antalet manliga jordbrukare steg från cirka 225 000 år 1750 till cirka 385 000 år 1880. Därefter vände utvecklingen, och antalet har sedan dess befunnit sig i sjunkande. Sålunda var antalet 1950 cirka 300 000 och kan för närvarande (1958) beräknas uppgå till cirka 260 000 (diagram 1).

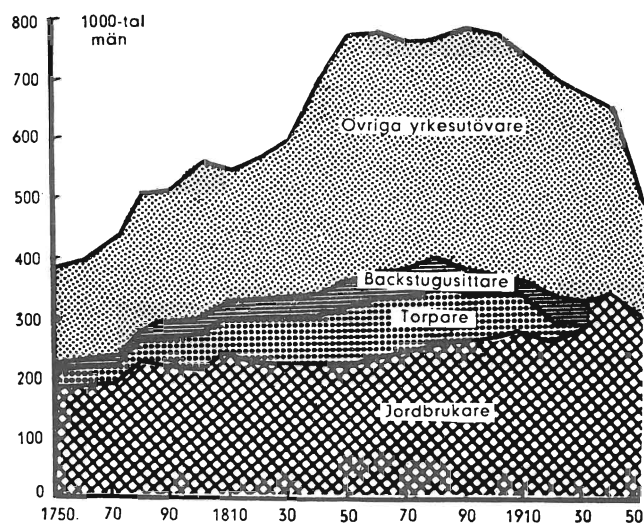
Det bör observeras, att denna utveckling erhålls, om man

¹⁾ *Jordbrukare*: ägare eller arrendatorer av hemman.

Torpare: disponerade hus och jord med viss dagsverksskyldighet och sysselsättningsgaranti vid huvudjordbruk.

Backstugusittare: disponerade hus och mindre land utan sysselsättningsgaranti vid huvudjordbruk.

Diagram 1. Manlig förvärvsarbetsande befolkning
1751—1950 fördelad på huvudpersoner
och övriga

sammansatt torparna och bäckstugusittarna med jordbrukarklassen. I regel har endast huvudmännen för jordbrukarklassen ansetts inneha jordbruk med full självständighet. Under tidigare århundraden värnades denna självständighet med ytterlig omsorg och stöddes därvid av staten, dock mest för att förmågan att betala skatter skulle upprätthållas. Genom arvstraditioner hindrades en utbredning av klasstillhörigheten och en sänkning av "ståndsnivån". Utvecklingen har också kännetecknats av ett under långa tidrymder oförändrat eller svagt stigande antal huvudmän inom jordbrukarklassen. Den övervägande delen av nybildningen inom jordbruket kom i stället att ske i form av torp och bäckstugor,

vilket är orsaken till att man bör ta med dessas brukare i utvecklingsbilden.

Eftersom torparna har betraktats som anställda, kan det diskuteras, huruvida torpjordbruken egentligen var att betrakta som självständiga i organisatorisk mening. Det är då att märka, att tjänstgöringsskyldigheten hos arbetsgivaren kunde variera från sex dagar i veckan ned till några dagar om året. Ja, stundom förekom det, att torparna ägde sina jordbitar. Allmänt kan sägas, att i storbruksbygder var torpinstitutionen väsentligen en anställningsform. I småbruksbygderna hade torparna däremot en ganska självständig ställning med mindre torp och följaktligen mindre dagsverkskyldighet. Dessa torpare kunde därför ägna sig åt nyodling och på så sätt skapa de ekonomiska förutsättningarna för att antingen omvandla sin dagsverksskyldighet till arrenden eller rent av friköpa torpen.

Ser vi efter hur antalet torpare förändrats i storbruksbygderna i Mellansverige visar det sig, att förändringen var ganska liten. Antalet nådde maximum, omkring 20 000, redan i början av 1800-talet för att därefter gå tillbaka. I småbruksbygderna var förhållandet annorlunda. För övriga Göta- och Svealand ökade antalet manliga huvudpersoner inom torparklassen från 1751 till 1860 med nära det femdubbla, till drygt cirka 70 000, för att sedan sjunka. I Norrland var antalet torpare vid samma tidpunkt cirka 10 000, och antalet fortsatte att öka ännu vid 1900-talets inbrott. Det är tydligt, att utvecklingen dominerades av torpare, vilka snarast kunde betecknas som småbrukare.

Väsentligt mer oklart är, i vad mån huvudpersonerna inom backstugusittarklassen var att betrakta som självständiga jordbrukare. Genom den nyodling de ofta bedrev, torde de dock ha bidragit till skapandet av nya jordbruk. Backstugor,

som undergick en sådan utveckling, kan så småningom ha kommit att bedömas som torp eller småbruk.

Under senare delen av 1800-talet upplöstes ståndssamhällets klassindelning och ersattes så småningom med nya indelningsnormer. Ökningen i antalet huvudmän inom jordbrukarklassen under denna tid får till stor del tolkas som en följd härav (diagram 1). Tidigare var klassbestämningen knuten till innehav av hemman, nu blev självständigheten vid brukandet av jord avgörande. Torparna (och eventuellt backstugusittarna) med karaktären småbrukare kom därigenom att räknas till jordbrukarklassen, när de odlat upp tillräckligt stora arealer. Att ökningen av jordbrukarklassen skulle berott på en omfattande nybildning av jordbrukarhemman är däremot mindre troligt. Ett skäl som talar därför är att ökningen av det totala antalet huvudmän i alla de jordbrukande klasserna sammanlagda vid denna tidpunkt upphörde och från omkring 1880 vändes i en minskning.

Genom emigrationen avlastades en del av de stora födelseöverskotten. Från mitten av 1800-talet upphörde ökningen av de yrkesverksamma familjemedlemmarna och andra anställda — från vilkas led avtappningen i första hand skedde. Eftersom också huvudmännen rekryterades ur samma led borde denna utveckling efter hand påverka antalet huvudmän. I vilken grad detta skett kan inte avgöras. Med den långsamma generationsväxlingen för huvudmännen bör resultaten ha kommit till synes med viss eftersläpning. Det må här endast konstateras, att ökningen av huvudmännen upphörde först omkring 1880.

När emigrationen på 1850-talet och industrialiseringen något senare började avlasta födelseöverskotten, kom detta att märkas främst i västra Sverige. Dels skedde huvuddelen av emigrationen därifrån, dels avstannade nybildningen av jordbruk snart i detta område. I östra Sverige hade det ald-

rig varit något större avlastningsbehov och i Norrland var nyodlingsmöjligheterna gynnsamma.

Men eftersom det var de yngre som emigrerade och detta i snabb takt, kom medelåldern att stiga hos vissa grupper av jordbruksbefolkningen i västra Sverige. Speciellt tycks detta gälla backstugusittarna, vilket också påtalades av olika myndigheter. Från Norrland, Värmland, Västergötland och Småland uttalades i slutet av 1800-talet att backstugufolket då endast bestod av gamla, orkeslösa eller föga arbetsföra personer. En liknande förekomst av ett stort antal äldre personer återfinns bland småbrukarna under senare tid.

När tyngdpunkten i utflyttningsströmmen från jordbruket omkring sekelskiftet försköts från utvandring till Amerika mot avflyttning till de inhemska tätorterna, blev det andra jordbruksområden än tidigare som avtappades mest. Tätorts närheten kom att spela en större roll för yrkesväxlingen och därmed på lång sikt även för företagsstrukturen. Under de första decennierna av 1900-talet sög Stockholm och andra industricentra i Mälardalen samt Göteborgs- och Malmöområdena till sig befolkningen i de närmast intill liggande jordbrukskommunerna, medan i andra delar av landet, t. ex. i sydöstra Sverige och Norrland, jordbruksbefolkningen ökade eller visade små förluster. Denna närhetssugning, som fortfarande syns pågå, har resulterat i en betydligt starkare disproportion mellan yngre och äldre arbetskraft och mellan könen i de tätortsnära jordbruksbygderna än i de mera fjärran liggande. Detta innebär bl. a. att de yngre i stället för att bli jordbrukare övergått till tätortsnäringsar och det i så mycket högre grad i de tätortsnära jordbruksbygderna. Därav har också följt en snabbare strukturuomvandling i dessa.

Vilka återverkningar de förändringar i antalet jordbruk, som nu beskrivits, haft på jordbrukens storlek är ofullständigt känt. Enligt vissa undersökningar skulle åkerarealen

under 1800-talets första decennium överstiga 0,8 miljoner ha och under dess sjätte decennium uppgå till omkring 2,5 miljoner ha. Under 1900-talets första decennium uppnåddes en åkerareal om 3,7 miljoner ha, som under de följande fyra decennierna endast undergick smärre förskjutningar.

Dessa arealsiffror tyder på att jordbruksföretagen under 1800-talet i genomsnitt bör ha vuxit i storlek, emedan företagarantalet jämfört med åkerarealen förändrats ganska långsamt. Från 1800-talets början fram till 1880-talet ökade antalet huvudmän med endast cirka 25 procent, medan åkerarealen uppskattningsvis fördubblades. Då de helt nybildade jordbruken i regel var torp och backstugor, måste de i flertalet fall ha varit mindre än de befintliga jordbruken. Fördenskull torde nyodlingen vid de befintliga jordbruken ha varit mycket omfattande och bidragit mest till ökningen i den genomsnittliga företagsstorleken. Det bör därjämte observeras att under 1800-talet var åkern endast en del av den areal, som användes för jordbruksändamål. Slätter och bete på ängar och myrmarker förekom t. ex. allmänt. Härav följer, att den totala produktiva arealen var väsentligt större än åkerarealen. Vi torde få en snabbare tillväxt av den genomsnittliga företagsstorleken, om vi mäter i total produktiv areal än om åkerarealen tas som mått.

Sedan 1880-talet har företagarantalet sjunkit. Åkerarealen fortsatte att öka ett stycke in på 1900-talet och bidrog därvid till storlekstillväxten. Under den största delen av 1900-talet var det i huvudsak minskningen i företagsantalet, som åstadkom ökningen i företagsstorleken. Mätt i åkerareal var takten i denna storlekstillväxt endast en tredjedel så stor som under 1800-talet. Om den genomsnittliga företagsstorleken mäts i produktiv areal, torde ökningen ha varit ännu långsammare, emedan slätter och bete på utmarker, fäbodrift etc. samtidigt minskat.

De ägoslag som räknas till jordbruksjorden är åker och äng. Skillnaden mellan dessa består i att åkern plöjs regelbundet, vilket inte är fallet med ängen. Men åkern kan liksom ängen vara bevuxen med gräs, dvs. vara vall. Den icke gräsbevuxna delen av åkern brukar benämnas öppen åker. Gränsen mellan öppen åker och gräsbevuxen mark liksom gränsen mellan jordbruksjord och andra ägoslag, såsom skogsmark, är i väl så hög grad växtodlingstekniskt och klimatiskt betingade som gränsen mellan åker och äng. Det framgår också av tabell 1 att ändringarna i åkerarealen varit långt större än i den öppna åkerns och i jordbruksjordens areal. Medan åkerarealen under senare delen av 1800-talet och fram till första världskriget ökade med cirka en procent om året, var utvidgningstakten för den öppna åkern endast hälften så stor och för den totala jordbruksjorden helt låg. Ökningen av åkerarealen har i stor utsträckning varit ett uttryck för en intensivare bedriven hö- och betesproduktion på en tämligen oförändrad areal gräsbevuxen mark. Denna intensifiering har under tiden efter första världskriget medfört, att åkerarealen praktiskt taget varit oförändrad trots att jordbruksjorden och i än högre grad den öppna åkern gått tillbaka.

Tabell 1. *Arealförändringar 1870—1956 för hela riket*

	1 000-tal ha			Index: 1870=100	
	1870	1905	1956	1905	1956
Öppen åker ...	1 848	2 329	2 173	126	118
Vall	699	1 264	1 403	180	200
<i>Summa åker</i> ...	<i>2 547</i>	<i>3 593</i>	<i>3 576</i>	<i>141</i>	<i>140</i>
Äng	1 986	1 394	684	70	34
<i>Summa jordbruksjord</i>	<i>4 533</i>	<i>4 987</i>	<i>4 260</i>	<i>110</i>	<i>94</i>

Jordbruket har stora avsättningssvårigheter

Vi skall nu återknyta framställningen till det inledande avsnittet. Det antyddes där, att jordbruksproduktionen för närvarande har stora avsättningssvårigheter. Och eftersom möjligheterna att avyttra produkterna är av grundläggande betydelse för jordbruksproduktionens storlek, är det lämpligt att först studera avsättningsproblemen.

År 1947 fastlade riksdagen ett jordbruksprogram, där målet för den svenska jordbruksproduktionen angavs vara att medelst landets egna resurser täcka vårt försörjningsbehov i en avspärrningssituation. Med hänsyn till erfarenheterna från kriget framstod en sådan målsättning som fullt naturlig. Den tidigare produktionsutvecklingen inom jordbruket och de närmaste årens importutsikter gjorde det troligt, att den skulle bevara sin aktualitet för avsevärd tid framåt.

Emellertid visade sig det svenska jordbruket vara mäktigt en snabb produktionsökning, under det att efterfrågan på jordbruksprodukter samtidigt försvagades. Redan ett par år efter det att 1947 års jordbruksprogram antagits överskred produktionen det inhemska avsättningsutrymmet, och sedan dess har det rått en överskottssituation (6—8 procent av avsaluproduktionen). Därigenom har kravet på beredskap blivit mer än väl tillgodosett. Även andra förhållanden har verkat i en sådan riktning. Bland annat kan därvid nämnas oljeväxtodlingens utbredning och de ökade förutsättningarna att lagra jordbruks- och livsmedelsprodukter av skilda slag. Beredskapsbehovet har i stället blivit av ett mera allmänt slag, och tar sig numera i första hand uttryck i krav på lagringsutrymmen för drivmedel och möjligheter att i ett krisläge starta inhemsk produktion av drivmedel.

I en situation, då beredskapssynpunkterna för jordbrukets

del alltmer sjunkit i bakgrunden, har de samhällsekonomiska aspekterna fått en ökad betydelse i jordbrukspolitiken. De problemställningar det därvid rör sig om är t. ex. hur pass stor jordbruksproduktion det är samhällsekonomiskt motiverat att stödja eller hur man vid en viss produktionsnivå skall kunna nå den anpassning av produktionen som är den mest lönande. Låt oss då först något studera, vilka avsättningsmöjligheter som finns för svenska jordbruksprodukter. Vi har att ta hänsyn dels till det inhemska avsättningsutrymmet, dels till möjligheterna att exportera.

Sedan slutet av 1930-talet har jordbruksproduktionen ungefär ökat i takt med befolkningstillväxten. Likväl har vi för närvarande en överskottsproduktion inom landet. Detta innebär, att konsumtionen per individ av svenska jordbruksprodukter måste ha stagnerat eller t. o. m. minskat. Detta beror inte på att livsmedelskonsumtionen totalt sett skulle ha minskat. Sedan 1930-talets senare del har tvärtom livsmedelskonsumtionen ökat med en fjärdedel. Vad som hänt är, att de inhemska produkterna fått en allt mindre andel av den totala livsmedelskonsumtionens värde. Förutom att kostvanorna förskjutits i riktning mot importerade varor, har råvarorna för framställningen av livsmedel i ökad utsträckning hämtats från andra näringar såsom trädgård och fiske. Vidare förädlas livsmedlen i allt större utsträckning inom livsmedelsindustrin. Det kan också nämnas att distributionsarbetet stigit, bland annat på grund av den ökade tätortsbefolkningen. De inhemska jordbruksprodukterna har i allt högre grad fått karaktären av råvaror för en industriell förädling i stället för att direkt beredas i hushållen. De har dessutom delvis undanträngts av andra råvaror. Även om dessa förändringar hittills varit betydande, kan de inte anses på långt när avslutade. En jämförelse med t. ex. utvecklingen i Förenta Staterna ger anledning att för-

vänta en fortsatt svag utveckling för förbrukningen av de inhemska jordbruksprodukterna.

Då man vill undersöka avsättningsmöjligheterna för den inhemska jordbruksproduktionen, är det lämpligast att söka precisera, hur efterfrågan utvecklats med hänsyn till dess energi- eller kaloriinnehåll. En annan intressant aspekt är efterfrågans fördelning på vegetabilier och animalier.

De inhemska jordbruksprodukterna svarar för nästan hela energiförbrukningen; 90 à 95 procent räknat i kalorier. Från första världskriget fram till 1950-talet har den individuella energiförbrukningen varit tämligen stabil och kaloriförbrukningen har stigit i takt med befolkningsökningen. Denna stabilitet torde emellertid ha varit resultatet av två motsatta tendenser, nämligen å ena sidan en ökad förbrukning på grund av tidigare eftersatta behov inom undernärda befolkningsskikt och å andra sidan en minskad förbrukning förorsakad av tillväxten av befolkningsskikt med ringa kroppsarbete. Under 1950-talet har emellertid den individuella energiförbrukningen börjat minska med cirka en procent per år. Detta torde bero på att den förra tendensen upphört eller väsentligt försvagats och den senare förstärkts genom mekanisering, motorisering etc. Mycket talar för att denna tillbakagång i energiförbrukningen kommer att bestå på lång sikt och eventuellt även kan öka i styrka.

Ur ekonomisk synpunkt är emellertid inte enbart det energimässiga avsättningsutrymmet avgörande. Med en minskad energiförbrukning behöver inte följa en intäktsänkning. En förskjutning från vegetabilier till animalier kan ju samtidigt ha inträtt. Per kalori räknat är nämligen animalierna 2,5 à 3 gånger dyrare än vegetabilierna. Med växande inkomster brukar animaliekonsumtionen öka. Denna ökning hejdades under 1940-talet på grund av avspärrningssituationen men har åter kommit till synes under senare år.

Då inkomsterna torde stiga på lång sikt, är en fortsatt förskjutning mot animalier att vänta.

För avsättningsutrymmet har också utvecklingen av priserna på jordbruksprodukterna i förhållande till andra priser betydelse. Då jordbrukspriserna stigit mer än prisnivån i genomsnitt, torde detta ha medfört en krympning av avsättningsutrymmet, även om den totala inhemska efterfrågan på jordbruksprodukter räknade i kalorier syns vara ganska okänslig för prisförskjutningar.

Det framtida avsättningsutrymmet för inhemska jordbruksprodukter kan således sägas bestämmas av tendenserna i energibehovet, i relationen mellan vegetabilier och animalier, i folkmängden samt i priserna. Om de tendenser fortsätter, som gällt under efterkrigstiden, är det mest sannolikt, att det framtida avsättningsutrymmet för jordbruksprodukter inom landet kommer att krympa. Ett minskat avsättningsutrymme inom landet leder vid oförändrad eller ökad produktion till ett ökat överskott av jordbruksprodukter. Vilka är då förutsättningarna på längre sikt att i utlandet avsätta ett sådant överskott?

I världen som helhet har jordbruksproduktionen under senare år stigit väl i takt med befolkningen. Likväl finns stora områden, särskilt i Asien, där befolkningen lider av undernäring och där behovet av ökad konsumtion är stort. Då befolkningen stiger snabbt har många befarat, att produktionen på längre sikt i ändå mindre utsträckning kommer att räcka till för att täcka behovet. Med hänsyn härtill borde således avsättningsmöjligheterna på längre sikt öka. Verkan av denna utveckling överskuggas emellertid fullständigt av att fördelningen mellan olika områden är mycket ojämn. Samtidigt som behovet syns vara stort i länder med undernärd befolkning t. ex. i Asien, har det förelegat avsevärda överskott i länder med hög konsumtionsnivå, t. ex. i Nord-

amerika. Omfattande ansträngningar har gjorts att söka utjämna dessa skillnader men än så länge utan framgång. Avsättningsmöjligheterna på länder med låg konsumtionsnivå är därför redan nu ytterst små och torde, om inte mycket omfattande ändringar i de världsekonomiska förhållandena uppkommer, fortfara att vara små.

Väsentliga är däremot exportmöjligheterna i Västeuropa. Denna marknad bildar ur jordbruksekonomisk synpunkt totalt sett ett underskottsområde. Vid bedömningen får beaktas vilka exportprodukter det kan vara fråga om samt det tänkbara prisläget för dessa. De naturliga förutsättningarna gör svenskt jordbruk mest lämpat för animalieproduktion. Men avsättningsmöjligheterna för denna krymper, därför att produktionsökningen i Västeuropa är störst för animalier. Det torde inom en relativt kort tid uppstå överskottsproblem i Västeuropa med nuvarande utvecklingstakt i fråga om animalier. Särskilt krymper marknaden för smör, som viker för margarin i flertalet länder och ju redan nu (1958) har råkat i ett allvarligt krisläge. Möjligheterna för avsättning av det svenska överskottet ökas därför på längre sikt genom en omläggning av produktionen dels från mjölk till andra animalier, dels från animalier till vegetabilier. En sådan omläggning pågår också sedan slutet av andra världskriget vid de större jordbruken. Men för de små jordbruken är omläggningen svår genomförbar, emedan de alternativa produktionsmöjligheterna är så få. Redan en sådan omläggning kräver därför omfattande strukturella förändringar.

Genom en lämplig omläggning skulle det lägre pris på animalier, som torde bli följden av ett västeuropeiskt överskott, kunna undvikas. Emellertid är prisläget även för vegetabilier lågt. På grund av de pris- och handelsregleringar, som praktiskt taget alla länder använder till skydd för de inhemska jordbrukspriserna, har prisbildningen för världs-

handeln med jordbruksvaror inte längre en direkt anknytning till de inhemska prisnivåerna. Genom subventionering av exporten kan även mycket stora exportörer på världsmarknaden hålla priser, som underskrider deras produktionskostnader (t. ex. vete från Förenta Staterna). Även om radikala begränsningar skulle vidtas i exportländernas produktion, torde priserna i världshandeln förbli låga under en längre tid, på grund av att lagren är stora. Man har därför anledning att vänta, att priserna för svensk jordbruksexport, oavsett val av exportprodukt, kommer att ligga lägre än de inhemska.

Ett stort frågetecken utgör de underhandlingar som för närvarande pågår om att bilda ett västeuropeiskt frihandelsområde. Kommer ett sådant till stånd, skulle huvudparten av handeln mellan Västeuropas länder gradvis bli fri från tullar och andra restriktioner. Handelshindren gentemot övriga världen skulle däremot kvarstå. Det är dock mycket troligt, att de rena jordbruksprodukterna kommer att ställas utanför frihandeln, emedan jordbruket ju intar en särställning i de flesta länders näringsliv. Av denna anledning är det svårt att sia om hur Sveriges medlemskap i ett eventuellt frihandelsområde kan påverka våra exportmöjligheter av jordbrukets stapelvaror. Så mycket torde väl kunna sägas, att eftersom de svåraste konkurrenterna på animaliesidan kommer att befinna sig innanför och de svåraste konkurrenterna på vegetabiliesidan utanför frihandelsområdets gränser, en svensk export av vegetabilier bör bli mer lönande än en export av animalier. Vidare är det tänkbart, att handelshindren skulle komma att avvecklas för högre förädlade livsmedel, varigenom våra möjligheter ökar att exportera t. ex. knäckebröd och djupfrysta varor.

Sammanfattningsvis kan sägas, att de framtida avsättningsmöjligheterna för svenska jordbruksprodukter är begrän-

sade; det inhemska avsättningsutrymmet kan väntas krympa, och exporten torde även fortsättningsvis ge låga priser.

Produktionsfaktorerna i jordbruket har höga alternativvärden

Som inledningsvis framhölls kan man allmänt säga att hur stor insatsen av produktionsfaktorer skall vara i jordbruket bestäms av deras avkastning vid en annan användning, det s. k. alternativvärdet. Så länge avkastningen är större på ett annat område, skall det dit ske en överflyttning av produktionsfaktorer från jordbruket. Vid ett motsatt värdeförhållande bör givetvis strömmen av produktionsresurser gå i omvänd riktning.

En motsvarande regel gäller även proportionerna mellan de olika produktionsfaktorer, som tas i anspråk inom en näringsgren eller ett företag. Om man sålunda för en viss tillverkning utnyttjar vissa produktionsfaktorer — säg mänskligt arbete och maskiner — skall dessa kombineras i sådana proportioner, att den sist insatta kronan arbete och den sista kronan maskininsats skall ge samma utbyte. Skulle inte detta vara fallet utan den ena produktionsfaktorn, t. ex. mänskligt arbete, ställa sig dyrare i användning, bör ett utbyte av arbetskraft mot maskiner komma till stånd.

Denna regel får inte missförstås till sin innebörd. Under de senare årtiondena har det ju skett en synnerligen omfattande avflyttning av arbetskraft från jordbruket. Av denna utveckling skulle man eventuellt kunna dra den slutsatsen, att produktion av jordbruksvaror skulle vara avsevärt mindre lönande än andra tillverkningar. Så behöver emellertid ingalunda vara fallet. Samtidigt som avflyttningen från jordbruket ägt rum, har det gått en ökad ström av andra produktionsfaktorer — maskiner, redskap, handelsgödsel

etc. — till jordbruket från andra näringar. Man kan därför betrakta en stor del av avflyttningen som ett utbyte av arbete mot andra produktionsresurser, vilket framkallats av ändrade pris- och kostnadsrelationer. I den mån detta gällt är det inte produktion av jordbruksvaror i och för sig som haft låg lönsamhet utan det är jordbruksproduktion i de äldre driftsformerna, som erhållit en sänkt lönsamhet.

Betraktar man då den allmänna lönsamheten för produktion av jordbruksvaror, kan man konstatera, att alternativvärdet av produktionsresurserna i jordbruket är ganska högt. Därmed menas, att en stor del av produktionsresurserna inom jordbruket skulle kunna finna mer lönande sysselsättning inom andra näringar. Detta konstaterande gäller naturligtvis på lång sikt. Det realkapital, som utgörs av ekonomibyggnader, jordbruksmaskiner etc., kan i allmänhet inte nyttiggöras inom andra näringar. På lång sikt, dvs. då det är fråga om nybyggnader, nytillverkning av maskiner eller större reparationer av det gamla realkapitalet, har man dock möjlighet att välja den näring, som detta kapital skall tillföras. Sedan bör det hållas i minnet, att lönsamheten är mycket olika för olika typer av jordbruksföretag. Det kan alltså vara lönsamt att vissa jordbruksföretag tillförs nytt kapital, samtidigt som kapitalet vid andra nedslits utan att ersättas.

De höga alternativvärdena för produktionsresurserna i jordbruket hänger framförallt samman med svårigheterna att hinna anpassa produktionsresursernas storlek efter den snabba ekonomiska utvecklingen. Om produktionsresurserna varit mycket lättflyttade, t. ex. arbetskraften varit obunden och byggnaderna haft bara några få års livslängd, skulle det inte ha kunnat uppstå några större avkastningsskillnader mellan jordbruk och andra näringar. Ty så snart tecken till sådana skillnader uppstod, skulle resurserna flytta över och skillnaderna utjämnas. Emellertid utmärks ju åtskilliga av

jordbrukets produktionsresurser av stor flyttningströghet. Denna tröghet tillmäts i den kulturella och politiska debatten ofta ett stort värde, men den ekonomiska baksidan är alltså en låg lönsamhet.

Fördröjningar i strukturomvandlingen

De förhållanden, som betingar utvecklingen av produktionen och produktionsresurserna i jordbruket, kan sammanfattas på följande sätt. Den intäktsram, inom vilken det svenska jordbruket har att utveckla sin produktion, är begränsad och kan bedömas förbli det även i framtiden. Det inhemska avsättningsutrymmet kan beräknas sjunka och prisnivån vid export kan väntas förbli låg. Eftersom det för närvarande råder en överskottssituation är förutsättningarna att bibehålla de nuvarande produktionsresurserna i jordbruket små och kan i belysning av utvecklingsutsikterna väntas bli ännu mindre. Det höga alternativvärdet av produktionsresurserna i jordbruket tyder också på starka drivkrafter till en begränsning av resursernas storlek. Dessa förhållanden medverkar till att pressa fram en nedläggning av driften vid vissa företag och därigenom ändra företagsstrukturen.

Förändringarna i kostnadsförhållandena för de produktionsresurser, som används i jordbruket, har ökat lönsamheten av att ersätta vissa produktionsfaktorer med andra. Sålunda har arbetskraft ersatts med maskiner i en utomordentligt stor omfattning under efterkrigstiden och arbetskraften har även minskat i förhållande till jord (mätt i utnyttjad areal). Vid en fortsatt produktivitetsförbättring kan det väntas, att arbetskraften blir ännu dyrare i förhållande till maskinerna. Det är också möjligt, att priset på jord ändras i förhållande till andra faktorspriser. Dylika förskjutningar driver fram ett utbyte mellan produktionsresur-

serna inom jordbruket. Detta innebär ändrade strukturförhållanden för jordbruket.

Emellertid finns det en hel del hinder av olika slag, som motverkar eller fördröjer strukturförändringarna. Arbetskraften spelar här en särskilt betydelsefull roll. Vid flertalet jordbruk (cirka två tredjedelar) är endast en person regelbundet sysselsatt. Skall en anpassning till arbetskraftsfördyringen komma till stånd vid dessa, utan att sysselsättningen minskar för jordbrukaren, kan denna endast ske genom en utökning av areal och kapital. Ökningen av arealen måste vara så stor, att den möjliggör ett effektivt samarbete mellan arbetskraft och kapital. En sådan anpassning medför, att produktionens storlek vid företaget stiger eftersom resurserna sammanlagt ökat.

Effekten av prisförskjutningarna kan också uttryckas så, att skillnaden i lönsamhet mellan de små och stora företagen ökat. Orsakerna härtill ligger bland annat i de sämre förutsättningarna för en effektiv arbetsorganisation och i en dold undersysselsättning vid småbruken. Jordbruksarbetet präglas av ett stort antal arbetsmoment, varför omställningstiderna blir stora i förhållande till den effektiva arbetstiden, när en eller ett fåtal personer skall utföra samtliga moment. Arbetet i växtodlingen kännetecknas vidare av en stark säsongvariation med höga arbetstoppar inströdda mellan perioder av liten arbetsbelastning. Arbetskraften är därigenom tillgänglig i ungefär lika stora portioner varje dag. Vid de större jordbruken kapas arbetstopparna genom insats av maskiner till väsentligt lägre kostnader än vid de små jordbruken, där fälten är små och användningstiden för maskiner endast några timmar om året. Maskinerna blir därför för dyrbara, och den arbetskraftsbesparing, som kunde ha skett vid användning av maskiner, uteblir. I stället söker man vid småbruken fylla ut mellanperioderna med eljest mindre nöd-

vändiga arbeten. Detta förhållande medför ofta undersysselsättning (som är dold därför att den betraktas som arbetstid). När arbetskraftens pris stiger i förhållande till maskinernas ökas småbrukens nackdel av dessa omständigheter.

Till de förhållanden, som kan minska produktionsfaktorernas rörlighet, hör också juridiska föreskrifter, stundom tillkomna just i syfte att minska rörligheten. Det gäller främst bestämmelserna med fastighetsreglerande och jordbrukspolitiska syften. Innan vi går in på frågan om hur dramat mellan lönsamhetspress och resursernas flyttningströghet påverkar småbrukarnas framtid, skall vi ägna uppmärksamhet åt den roll, som dessa bestämmelser och andra statliga åtgärder spelar i sammanhanget. Avsikten är att söka bedöma jordbrukspolitikens inverkan på strukturomvandlingen.

Jordbrukspolitikens roll

De jordbrukspolitiska åtgärderna i strukturfrågan kan sägas vara av två slag. Det ena är direkta ingripanden, som har verkan i enskilda, angivna fall. Dit hör den yttre rationaliseringen, jordförvävs- och vanhävsprövningen samt tidigare egnahemsrörelsen. Det andra är åtgärder, som förändrar förutsättningarna för utvecklingen. De kan ha som mål att påverka strukturen, t. ex. förbuden mot hemmansklyvning och besuttenhetslagstiftningen på 1800-talet. Men det kan också vara fråga om åtgärder med annat primärt syfte, t. ex. prisreglerande, som har biverkningar på företagsstrukturen. Det finns här anledning framhålla en reservation av principiell natur. För att rätt kunna bedöma de statliga åtgärdernas effekt på strukturomvandlingen måste man veta, hur utvecklingen skulle ha blivit dessa ingrepp förutan. Eftersom exakt kunskap härom är omöjlig att nå, får inte våra slutsatser kritiklöst anammas.

Under den tid, som den statliga rationaliseringsverksamheten pågått, har antalet jordbruksföretag minskat med 5 000—6 000 årligen. Den av myndigheterna bedrivna yttre rationaliseringen har medfört en minskning med 1 000 à 1 300 brukningsenheter per år. Någon större utvidgning av verksamheten har icke kunnat konstateras. Kan vi alltså säga, att den statliga yttre rationaliseringen svarat för en sjättedel till en femtedel av den totala företagsminskningen? Svaret härpå blir beroende av i vad mån den statliga verksamheten åstadkommit rationaliseringar, som eljest icke skulle kommit till stånd. Emellertid har verksamheten inte avsett att rent allmänt minska jordbrukens antal genom sammanläggning, utan syftet har ursprungligen varit att rationalisera ett visst slag av jordbruk, de s. k. övergångsjordbruken¹). Det är därför anledning att i första hand söka bedöma, hur verkningarna där har utfallit. Att bestämma övergångsjordbruken till storlek och antal är förenat med vissa svårigheter. Den sedvanliga storleksfördelningen av jordbruken ger därvid ingen ledning, därför att övergångsjordbruket genom sin definition enbart är knutet till brukarens inkomstförhållanden och kan ha högst varierande arealstorlek. Eftersom dennes inkomstsituation varierar med konjunkturernas allmänna och lokala utveckling, behöver termen övergångsjordbruk inte heller förbli knuten till samma jordbruk under någon längre tid.

Det är bland annat troligt, att nya övergångsjordbruk bildas, då prisrelationerna ändras mellan produkter och

¹) Med *övergångsjordbruk* förstås jordbruk, som inte kan ge sina brukare tillfredsställande bärgning, samtidigt som sysselsättningsmöjligheterna utanför jordbruket inte är tillräckligt goda för att ge erforderliga inkomstillskott. Benämningen *stödjordbruk* användes när inkomstillskotten är större än inkomsten från jordbruket och tillräckliga för att ge brukaren en tillfredsställande bärgning.

produktionsmedel och mellan olika produktionsmedel. Särskilt bör arbetskraftens fördyring höja arealbehovet per arbetare, varför arealmässigt större jordbruk än tidigare blir övergångsjordbruk. Samtidigt kan andra övergångsjordbruk bli stödjordbruk, om inkomsterna av verksamhet utanför jordbruket ökas för deras innehavare. Vid en sådan dynamik erhålls ett ständigt förnyat skikt av övergångsjordbruk. Detta skikt torde vara större ju snabbare utvecklingen är. Dessa övergångsjordbruk är tämligen svåråtkomliga för statlig rationalisering. De blir ju åtkomliga endast i samband med att brukaren frivilligt lämnar sitt jordbruk. Detta sker huvudsakligen i samband med yrkesbyte och avgång, medan omsättningen i övrigt är ringa. Förutsättningen för att en rationalisering skall komma till stånd i samband med att brukaren övergår till annat yrke torde vara större för stödjordbruken än övergångsjordbruken. Yrkesbytet sker nämligen lättare om innehavaren redan är starkt engagerad i andra näringar, vilket är innebörden av inkomstförhållandena vid stödjordbruk. I definitionen av övergångsjordbruk ligger däremot bland annat att bisysslor saknas eller är otillräckliga för att ge jordbrukarna tillfredsställande inkomster. Möjligheten till yrkesbyte är då liten. Ofta är företagarnas yrkesbyte föregånget av en successiv ökning i bisysslorna, vilket innebär, att övergångsjordbruken blir stödjordbruk, innan de lämnas.

I samband med företagarens avgång borde möjligheterna för en rationalisering av övergångsjordbruken vara större. De otillfredsställande inkomsterna borde inte locka efterträdare och myndigheterna skulle då kunna tänkas bli i tillfälle att genomföra en rationalisering. Emellertid är de otillräckliga möjligheterna till bisysselsättning ofta ett tecken på ett svagt differentierat näringsliv i de områden, där övergångsjordbruken ligger. Även den yngre arbetskraften har då

svårigheter att få annan sysselsättning och rekryteringen till övergångsjordbruken kan bli relativt stor. Det är därför inte säkert, att rationaliseringen av övergångsjordbruken kan bli särskilt omfattande ens i samband med avgång.

Mot dessa synpunkter kan det invändas, att beviset för att det är fråga om övergångsjordbruk just är att de blir lediga. Om tillfredsställande inkomster kunnat nå skulle de inte blivit lediga. Emellertid kan det här finnas en skillnad mellan en enskild persons och det allmännas bedömning av förhållandena. Inkomstförhållandena vid de jordbruk, som lämnas, kan vara bättre än vid dem som inte lämnas, exempelvis därför att tillfälle och lust att övergå till annat yrke är större bland dem som prövat ett nytt arbete och som därför redan har högre inkomster. Ur allmän jordbrukspolitisk synpunkt har då sådana jordbruk, som lämnas, ansetts vara önskvärda stödjordbruk, medan de andra har betraktats som övergångsjordbruk. Detta skulle tala för att den statliga verksamheten icke kunnat inriktas på övergångsjordbruken. En aktiv insats i samband med dessas omvandling har bromsats av den målsättning, enligt vilken stödjordbruken är önskvärda.

Att denna problematik icke uppmärksammades vid uppdragandet av 1947 års riktlinjer för jordbrukspolitiken kan bland annat ha berott på att man föreställde sig, att företagsstrukturen var statisk. Man hade visserligen observerat att antalet jordbrukare minskat, men detta ansågs till övervägande del kunna förklaras med torparnas tillbakagång och torpens indragande under huvudgårdarna. Företeelsen betraktades som fristående och utan sammanhang med en långsiktigare utveckling, vilket ger en ofullständig bild av utvecklingen. Har verksamheten följt de uppdragna riktlinjerna, kan det enligt det nu förda resonemanget icke ha funnits många tillfällen till en yttre rationalisering.

Att den statliga verksamheten blivit begränsad, kan emel-

lertid också ha förorsakats av utformningen av medlen. Staten kan t. ex. inte pröva och hindra försäljningar till nära anhöriga. Det kan beräknas, att större delen av förvärven, ungefär två tredjedelar, är av detta slag. Möjligheten att välja de lämpligaste rationaliseringsfallen torde härigenom ha inskränkts. Strukturförändringar sker emellertid inte enbart i samband med försäljning utan även och kanske i större utsträckning i samband med arrendering och liknande överlåtelseformer. Då den statliga verksamheten inte innefattar åtgärder vid sådana överlåtelser, har tillfälle till ingripande saknats. Det är t. o. m. möjligt, att existensen av den statliga verksamheten ökat andra överlåtelseformer på bekostnad av försäljningarna, vilket minskat förutsättningarna för statliga åtgärder. Ytterligare en orsak till den begränsade statliga rationaliseringen är, att den koncentrerats på sammanläggningar. Beträffande nedläggning har i målsättningen endast angetts att den ej borde förhindras.

Mot bakgrunden av dessa inskränkningar i den yttre rationaliseringens mål och medel framstår en begränsad statlig verksamhet som naturlig. Den kan likväl ha varit betydelsefull om den åstadkommit rationaliseringar i de fall där strukturändring eljest inte kommit till stånd. Huruvida en nettoeffekt därvid erhålls, sammanhänger med vilka jordbruk, som blir föremål för den och med rörligheten på fastighetsmarknaden.

Vad först beträffar utövande av förköpsrätten (numera prövning i samband med förvärvsansökan) och den aktiva inköspolitikens stöter staten bort köpare, som då kan antas rikta sin efterfrågan mot andra jordbruk. Priset på dessa bör därigenom höjas, vilket i sin tur minskar efterfrågan för sammanläggning av dessa jordbruk. Under sådana förhållanden blir antalet sammanläggningar oförändrat och verkan inskränker sig till att en del av den totala struktur-

omvandlingen registreras som statlig yttre rationalisering. Endast i den mån den statliga verksamheten främst avser jordbruk, där sammanläggning icke eljest skulle skett och de därvid bortstötta köparna icke vänder sin efterfrågan mot andra jordbruk, därför att de av en eller annan anledning saknar intresse eller möjlighet för det, uppstår en nettoeffekt av den yttre rationaliseringen. Det är dock inte så troligt, att den yttre rationaliseringen främst skulle avse eljest bestående småbruk eller att fastighetsmarknaden skulle vara mycket trögrörlig. Nettoeffekten torde därför ej vara stor.

Vad sedan beträffar den statliga förmedlingsverksamheten bygger den på att enskilda personer är intresserade av sammanläggning. Genom lån, bidrag och rationaliseringsteknisk hjälp underlättas sammanläggningen. Här kan en nettoeffekt uppnås, genom att sammanläggningen sker tidigare än eljest. Men det kan också tänkas, att alternativet för dem, som får stödet, är att lämna jordbruket. På så sätt kan strukturändringarna totalt sett bli mindre än eljest.

Ett kvantitativt omdöme om den yttre rationaliseringens bidrag till de totala strukturförändringarna är således inte möjligt, men nettoeffekten av den statliga verksamheten torde av ovan anförda skäl vara mindre än vad som framgår av det antal jordbruk, som blivit föremål för yttre rationalisering. Här bortses då från det omfattande arbete, som nedläggs av myndigheterna för att höja kvaliteten på sammanlagda brukningsenheter, då det inte nämnvärt torde inverka på den takt, i vilken jordbrukets storleksstruktur förändras.

Vi skulle kunna fortsätta med att på liknande sätt studera effekten på strukturomvandlingen av jordförvärvs- och vanhävdslagarna. Utrymmet tillåter dock inte någon detaljerad diskussion, utan vi måste inskränka oss till ett sammanfattande omdöme. Lagarna tycks ha utövat ett begränsat inflytande, såväl i bromsande som i påskyndande riktning. Sär-

skilt beroende på begränsningar i tillämpningsmöjligheterna (såsom i fråga om släktingsförvärv och arrenden) framstår deras nettoeffekter på strukturomvandlingen som små.

Den av statsmakterna förda prispolitiken på jordbruksområdet kan schematiskt sett tänkas ha påverkat strukturen på två vägar. Prispolitiken kan förmodas ha medverkat dels till att höja jordbrukarnas allmänna inkomstnivå mer än eljest, dels till att öka lönsamheten för vissa typer av jordbruk mer än för andra.

Under de sista decennierna har det skett en betydande stegring av inkomsterna i jordbruket. Inom andra näringar har även stora inkomstökningar kommit till stånd, men den procentuella uppgången är där inte lika kraftig. Resultatet av utvecklingen har därför blivit en utjämning av inkomstklyftan mellan sysselsatta i jordbruk och i andra näringar. Denna inkomstutjämning torde dock endast obetydligt ha motverkat den anställda arbetskraftens avflyttning från jordbruket. Däremot är det troligt, att företagarna tenderat att stanna kvar i jordbruket på grund av inkomsthöjningen. I detta fall har inkomstutjämningen bromsat strukturomvandlingen. Å andra sidan har inkomstutjämningen verkat sänkande på särskilt de mindre jordbrukens efterfrågan på arbetskraft, varför färre av den yngre arbetskraft, som skulle kunna efterträda de nuvarande företagarna, blivit kvar i jordbruket. Detta har då påskyndat strukturomvandlingen. Eftersom inkomstutjämningen resulterat i sinsemellan motstridande tendenser, är det inte troligt, att nettoeffekten på strukturomvandlingen varit stor. Beträffande riktningen kan man möjligen förmoda, att den varit återhållande. — Det är klart, att även andra faktorer än prispolitiken kan ha bidragit till inkomstutjämningen. Detta problem kan vi emellertid lämna därhän. Eftersom inkomstutjämningens effekt på strukturomvandlingen kan beräknas vara begränsad, blir den

prispolitiska verkan likaså begränsad, även *om* det vore så, att inkomstutjämnningen enbart berodde på prispolitiken.

Så har vi frågan huruvida prispolitiken påverkat strukturomvandlingen genom att öka lönsamheten för vissa typer av jordbruk i förhållande till andra. Om prisregleringarna har medfört en höjning på småbrukens produkter, t. ex. mjölk, i förhållande till de större jordbrukens produkter, t. ex. spannmål, skulle småbrukens lönsamhet särskilt ha gynnats. Genom subventioner till småbruket ökas likaså småbrukens lönsamhet i jämförelse med de större jordbruket. Prisregleringar och subventioner av sådan typ kan på längre sikt medföra en konservering av småbruket och en uppbromsad strukturomvandling. Hur har det hittills förhållit sig med denna sak? — Ja, även i detta avseende framkommer vid en detaljerad analys motstridiga tendenser.

Man finner exempelvis att den ökning i prisspanningen, som kan konstateras mellan smör och vete, visserligen till en icke ringa del förorsakats av prisreglerande åtgärder. Men dessa åtgärder vidtogs vid en tidpunkt då omflyttningsmekanismen var satt ur stånd genom stor arbetslöshet (1933—34), varför ökningen i småbrukets lönsamhet i det läget bör ha haft liten effekt på strukturomvandlingen. Betraktar man vidare det ganska omfattande särskilda stöd, som småbruket i Norrland erhållit, finner man, att dess ekonomiska betydelse varit begränsad jämfört med den utomordentligt starkt ökade lönsamheten av skogsbruk och skogsarbete. Därför bör också effekten av detta stöd ha varit liten. Även om ett definitivt omdöme är omöjligt talar starka skäl för slutsatsen, att de nämnda åtgärdernas nettoeffekt på strukturomvandlingen varit ringa.

Sammanfattningsvis kan sägas, att när det gäller jordbrukspolitikens inflytande på takten i strukturomvandlingen är det anledning att vara försiktig i omdömet. På de flesta

punkter tyder data på ett tämligen begränsat inflytande, såväl i bromsande som påskyndande riktning. Diskussionen har visat, att de jordbrukspolitiska åtgärderna var och en tagen för sig kan tänkas ha haft verkan såväl i den ena som i den andra riktningen. Strukturomvandlingen kan t. ex. ha påskyndats genom att den statliga verksamheten i samband med den yttre rationaliseringen ändrat fastighetsefterfrågans inriktning. Prispolitiken kan via inkomstutjämningen ha höjt arbetskostnaden, vilket vid småbruket på grund av bristande delbarhet av arbetskraften framkallat driftsnedläggningar i stället för ett successivt utbyte mot maskiner. Å andra sidan kan strukturomvandlingen ha bromsats, genom att staten erbjudit gynnsamma tillträdesvillkor till rationaliserade fastigheter och genom att prispolitiken via inkomstutjämning och prisdifferentiering motverkat sänkningen i arbetskraftstillgången. På grund av de motsatta tendenserna kan nettoeffekten av såväl den yttre rationaliseringen som prispolitiken bedömas vara svag; jordförvärvs- och vanhävdslagarnas nettoeffekter har också framstått som små beroende på begränsningar i tillämpningsmöjligheterna. Om man så söker summera samtliga de här berörda jordbrukspolitiska åtgärdernas effekter, blir nettoresultatet närmast en ganska svag, möjligen bromsande verkan på strukturomvandlingen.

Småbrukarnas rörlighet bestämmer omvandlingstakten

Vi kan alltså i huvudsak bortse från den statliga jordbrukspolitikens verkan, då det gäller att söka de hinder, som försenat jordbrukets anpassning till förskjutningarna i pris- och kostnadsrelationerna. I stället återvänder vi till den punkt i resonemanget, där vi fann, att småbrukets lönsamhet försämrats jämfört med det större jordbruket i samband med

svårigheterna att mekanisera. Denna lönsamhetsförsämring borde i och för sig driva fram en snabbare omflyttning av produktionsresurserna. Men i stället är det så, att exempelvis arbetskraften vid småbruken minskat i samma eller svagare takt än vid de större jordbruken. Det måste alltså finnas speciella förhållanden, som medför att anpassningen av småbruken går så långsamt, trots en genomsnittligt låg och sjunkande lönsamhet. Betraktar man förhållandena närmare, finner man en väsentligt långsammare omsättning och lägre rörlighet hos produktionsresurserna vid småbruket. Särskilt gäller detta arbetskraften, som vid småbruket huvudsakligen utgörs av en ensam person, företagaren själv. Vi skall se lite närmare på småbrukarens situation som ensamföretagare.

Omsättningen av jordbruksföretagarna är låg. Den genomsnittliga tillträdesåldern för dem är omkring 30 år och avgångsåldern är omkring 65 år. Möjligheterna till yrkesbyte torde sjunka relativt snabbt och bli små, när jordbrukarna kommer upp i 50-årsåldern. Dessa är sålunda tämligen bundna vid sitt yrke under lång tid. Även omflyttningen av företagare mellan olika jordbruk förefaller vara liten. Det sammanhänger dels med att jordbruken ofta är släktgårdar, dels med att investeringarna inte sällan är av sådan art, att det tar lång tid innan de ger vinst. Dessa förhållanden gäller inte endast för ägareskötta jordbruk. Arrendatorerna sköter i inte ringa utsträckning släktgårdar och är för övrigt relativt väl skyddade mot uppsägning med kort varsel genom den sociala arrendelagstiftningen.

Såsom ensam arbetare vid sitt jordbruk ställs småbrukaren inför svårigheterna att ändra om proportionerna mellan sin egen arbetsinsats och insatsen av jord och kapital, i takt med pridförskjutningarna. Skall han kunna höja sina inkomster i takt med de lönestegringar, som gör användningen av jord och kapital billigare, har han tre vägar att välja mellan.

Den första är att minska arbetstiden i jordbruket och sätta in de friställda timmarna i annan verksamhet. Förutsättningarna för mera bisysslor är emellertid på tillbakagång, därför att de andra näringarna rationaliseras och därvid övergår till helårsarbeten. Att finna en kombination av sysselsättningar i två näringar, t. ex. jord och skog, där man under årens lopp kan flytta över allt mer arbetstid från jordbruket till den andra näringen, torde bli allt svårare. Den vägen är således smalnande. Den andra vägen är, att han utökar sin jordbruksareal. Men jordbruken är — med undantag för vissa Norrlandsdistrikt — omgärdade av andra jordbruk. För att han då skall kunna utöka arealen, måste han erhålla arealer från andra jordbruk, exempelvis i samband med driftsnedläggningar. Den tredje vägen för honom består i en utökning av kapitalet. Exempelvis kan man tänka sig, att han specialiserar sig på trädgårdsskötsel, svin- eller hönskötsel. Detta fordrar ganska långa serier, varför en sådan specialisering vid det begränsade avsättningsutrymmet är en möjlighet endast för ett mindre antal företagare.

De vägar som står öppna för en anpassning till pris- och kostnadsutvecklingen gäller alltså ett begränsat antal företagare, för så vitt inte det totala antalet företagare minskar. Kan ingen av dessa vägar beträdas tvingas företagarna lägga ned driften och lämna jordbruket i den mån de önskar anpassa sig. I annat fall måste de acceptera en eftersläpning i inkomstutvecklingen.

Man kan fråga sig, om inte en sådan eftersläpning kan motverkas av höjda produktpriser. Det är emellertid tveksamt, om en höjning av priserna får en dylik effekt i den skildrade situationen. Skall en prishöjning ha en inkomsthöjande verkan, krävs nämligen, att efterfrågan på produkterna inte alls eller endast föga sjunker på grund av prishöjningen. Detta torde visserligen gälla för jordbrukspro-

dukterna men endast inom måttliga gränser. Tar man som exempel de förskjutningar i prisförhållandena, som förekommit under de två sista decennierna, är det uppenbart, att prishöjningarna behövt vara mycket stora för att undvika en inkomsteftersläpning vid en oförändrad sammansättning av arbetskraft, jord och kapital. Hade så stora prishöjningar inträffat, skulle med säkerhet avsättningen ha sjunkit.

Men även en måttlig prishöjning torde försätta ensamföretagaren i en svår ställning. Man kan nämligen förutsätta, att prishöjningen till större delen motsvaras av en ökad arbetsersättning. Produktprishöjningen medför då en ökad prisspänning mellan arbete och kapital. Det blir alltså mera lönande än eljest att ersätta arbetskraft med maskiner och andra produktionsmedel. Denna möjlighet utnyttjas på större jordbruk, där arbetskraften kan minskas genom en lämplig inskränkning i antalet anställda. Därigenom erhålls en inkomstökning vid de större jordbruken. För att ensamföretagaren skall uppnå motsvarande ökning, måste han också ändra sammansättningen av produktionsfaktorer vid sitt jordbruk genom att beträda någon av de nyssnämnda vägar-
na. I annat fall kommer hans inkomster att släpa efter. Hur en sådan eftersläpning kan verka framgår av det tänkta fallet, att en ensamföretagare idag har samma inkomst som för 25 år sedan, därför att han inte skaffat maskiner m. m.

Anpassningsproblemet kan alltså inte undvikas genom prishöjningar. Det är med andra ord ofrånkomligt för ensamföretagaren att vidta rationaliseringsåtgärder för att undgå en eftersläpning i inkomstutvecklingen. Med hänsyn till att endast ett mindre antal av dessa företagare har möjlighet att utvidga åkerarealen, att specialisera sig på fristående animalieförädling eller att öka biinkomsterna måste flertalet lägga ned jordbruksdriften.

Åtskilliga tvingas emellertid stanna kvar och acceptera

lägre inkomster än övriga, därför att de efter en driftsnedläggning skulle stå helt utan arbete och försörjningsmöjligheter. Detta gäller särskilt de äldre jordbruksföretagarna, som har svårt att få annan sysselsättning. Det visar sig också, att småbrukarna i genomsnitt är betydligt äldre än sina yrkesbröder med större jordbruk. Exempelvis var enligt folkräkningen år 1950 ungefär 60 procent av småbrukarna (vid jordbruk mindre än 10 ha åker) över 50 år, medan 47 procent av företagarna med större jordbruk hade uppnått denna ålder. Man kan också observera en tydlig höjning av småbrukarnas medelålder under senare år, medan medelåldern för företagarna med större jordbruk sjunkit något. Denna "förgubbning" av småbrukarna tyder på en försvagad rekrytering.

Man kan med ledning av vad nu sagts hävda, att småbruken i övervägande utsträckning läggs ned först i samband med generationsväxlingen. Då avgången syns nästan helt bestämd av de äldre småbrukarnas dödlighet och uppnående av pensionsåldern, skulle den största nedläggningen erhållas, om de avgående småbrukarna inte finge några efterföljare alls. Som nämnts är företagaromsättningen låg. Avgången av företagare kan för hela jordbruket beräknas vara av storleksordningen 10 000 per år. Tillsammans med de begränsade möjligheterna till ökning av bisysslor eller övergång till kapitalintensiv drift sätter alltså dessa förhållanden en ganska snäv övre gräns för omvandlingstakten och kan därmed betraktas som de väsentliga tröghetsfaktorerna.

Strukturuomvandlingen under senare år

I det historiska avsnittet visades, att man redan från och med 1800-talet kunnat spåra en nedgång i antalet jordbruksföretagare. Denna var dock fram till 1940 i antal per år

räknat ganska liten, i medeltal mindre än 1 000 per år. Rekryteringsunderskottet var alltså inte så stort. Men från omkring 1940 har nedgången accelererat snabbt. Det bör här inskjutas, att denna tidpunkt inte var gemensam för olika delar av landet, utan i exempelvis Mälardalen tog nedläggningen fart redan under första världskriget, medan den i Norrland började först i slutet av 1940-talet.

Såväl jordbruksräkningar som folkräkningar ger oss upplysningar om takten i strukturomvandlingen. Utan att i detta sammanhang gå in på varför de båda statistiska serierna ger delvis olika resultat skall vi presentera några data ur dem sida vid sida. Som framgår av tabell 2 hade omvandlingen redan under senare delen av 1940-talet hunnit accelerera starkt; det kan uppskattas, att det totala antalet jordbruk under senare delen av 1940-talet minskade med 5 000 à 6 000 enheter per år. Till huvudsaklig del var emellertid de som försvann mycket små; antalet jordbruk med mer än 2 ha åker sjönk endast med 2 000 à 3 500 enheter per år. För belysning av 1950-talets omvandlingstakt står endast jordbruksräkningarna oss till buds och vidare finns endast uppgifter för jordbruken med mer än 2 ha åker tillgängliga; de vittnar emellertid om en ytterligare accelererad takt, vilket talar för att den totala omvandlingen nu kan innefatta 6 000 à 7 000 enheter per år och att den börjat omfatta allt större jordbruk.

Denna takt svarar mot ungefär 2 procents minskning per år av antalet jordbruk. Detta innebär dock inte, att de olika produktionsresurserna som sammansätter dessa jordbruk, exempelvis arealen jord, förändras i samma takt. Det föregående resonemanget har visat, att jord och kapital bör vara begärligare produktionsresurser än arbetskraften vid den nuvarande pris- och löneutvecklingen. Även om man har anledning att ifrågasätta jordbruksräkningarnas arealsiffror

Tabell 2. *Strukturomvandlingen 1937—1956*

Jordbruksföretagare enligt folkräkningar				
31 dec. år	Totalt antal	För- ändring per år	Antal över 2 ha	För- ändring per år
1940	370 336	— 3 677	329 645	— 5 706
1945	351 949	— 5 615	301 113	— 3 352
1950	323 876		284 354	
Brukningsenheter enligt jordbruksräkningar				
15 sept. år	Antal över 0,26 ha	För- ändring per år	Antal över 2 ha	För- ändring per år
1937	418 644	— 700	307 319	— 1 685
1944	413 741	— 5 092	295 527	— 1 906
1951	378 095		282 187	— 2 817
1956	.	.	268 101	

på grundval av en del specialundersökningar som gjorts och sålunda storleksordningen 10 000 ha arealminskning per år, motsvarande 0,3 procent per år, torde vara en underskattning av arealnedläggningen, måste arealnedläggningen förmodas vara tämligen begränsad. De nedlagda jordbrukens areal övertas alltså i de flesta fall av andra bestående eller genom sammanslagning nybildade jordbruk. Vad gäller realkapitalet är uppgifterna ännu osäkrare, men med undantag för byggnaderna, där nyinvesteringarna är otillräckliga för

att vidmakthålla det nuvarande beståndet, syns realkapitalet vara oförändrat eller eventuellt något öka. (Värdet av kreatur, maskiner, redskap och förråd uppskattas till cirka 6 miljarder kronor.)

Mot dessa obetydliga förändringar i kapital och jord står den starka nedgången i arbetskraftens storlek. Det kan ur statistiska centralbyråns endagsundersökningar beräknas, att arbetskraften minskat med cirka 6 procent per år under 1950-talet. De tillfälligt anställda har minskat snabbast, med mer än 10 procent per år, medan företagen enligt det föregående minskat med endast 2 procent per år. Då de förra arbetar väsentligt färre timmar i jordbruket per år än de senare, blir nedgången i den totala arbetsförbrukningen mindre, cirka 5 procent per år. (Under 1957 syns minskningstakten ha dämpats i samband med minskad aktivitet i andra näringar. I den mån konjunkturavmattningen är tillfällig torde också nämnda dämpning vara övergående.)

Förändringarna i produktionsresurserna kan sammanfattas så, att de nedlagda företagens jord- och kapitalresurser fördelas på de bestående företagen och därvid ersätter en del av de resurser dessa förlorar genom arbetskraftens flyttning. Frågan är då, vilken verkan omfördelningarna har på produktionens storlek. De siffror, som kan framräknas på material, som används i samband med jordbrukskalkylen, tyder närmast på en stagnation i jordbruksproduktionens storlek under 1950-talet vid en nivå av cirka 3,8 miljarder kronor.¹⁾ En viss anpassning till det krympande avsättnings-

¹⁾ Värdet angivet i 1954/55 års priser enligt S. Holmström, Jordbruksproduktion — producentpriser — produktionsvärden 1938/39 — 1956/57. Medd. från Jordbrukets utredningsinstitut nr 6-57. En närmare analys av produktionsvärdena 1949/50 — 1956/57 ger t. o. m. vid handen en krympning av produktionen om cirka 25 miljarder kronor årligen (0,7 procent), men siffran måste anses osäker.

utrymmet syns sålunda ha skett, varigenom överskotten totalt sett begränsats. (För enskilda produkter gäller inte detta; jämför den nuvarande smörkrisen.)

Strukturförskjutningarna detaljstuderade

Det stora intresset under senare år för strukturomvandlingen har lockat till specialundersökningar av hur ändringarna i brukningsförhållandena ser ut mer i detalj. Den största av dessa har utförts vid Jordbrukets utredningsinstitut av fil. lic. Folke Larsson. Några av de viktigare resultaten skall här i korthet anföras.

Man har tagit ut ett stickprov — cirka 9 000 brukningsenheter fördelade över hela landet — av de brukningsenheter som fanns 1951 och undersökt deras öden fram till 1956. Jordbruk, som helt nybildats under denna period, har man alltså inte kommit åt, ej heller har man haft anledning att följa de brukningsenheter, som trots att de registrerats som sådana i jordbruksnäringen vid närmare inspektion visade sig ha upphört att vara självständiga redan 1951. Om man då undersöker vad som hänt med arealförhållandena på fem år vid de jordbruk som 1951 hade 2—10 ha åker, finner man följande:

Arealförhållande 1956	Procent av brukningsenheter 1951
Oförändrad areal	76
Ökad areal	9
Minskad areal	7
Hela arealen sambrukad	7
Hela arealen nedlagd	1
	S:a 100

Knappt en fjärdedel av brukningsenheterna med 2—10 ha åker har på de fem åren ändrat sin areal med mer än

1 ha. Arealförändringarna vid de bestående brukningsenheterna har i övervägande utsträckning kommit till stånd genom byten av jord mellan olika jordbruk. Den arealökning, som uppstått genom nyodling, har varit ungefär lika stor som den arealminskning, som uppkommit vid utläggning till tomter och skogsmark. Också för de brukningsenheter, som nedlagt driften, har arealen i de allra flesta fall övertagits av andra jordbruk. Den låga procenten för antalet fall, där brukningsenheten lagts öde eller jorden upphört att brukas, kan beräknas motsvara en total nedläggning i hela riket av cirka 400 brukningsenheter per år.

Det är med hänsyn till diskussionen av den statliga jordbrukspolitiken av intresse att se, hur jordbytena fördelar sig på arrendering och förvärv. Det kan av undersökningsresultaten beräknas, att 70 procent av bytena har skett i form av arrendering. Det är alltså tydligt, att man undviker köp och försäljningar.

Det kan också nämnas, att undersökningen bestyrker den erfarenhet som man har av äldre material, att omsättningen av brukarna är låg. Brukarskiftet sker enligt undersökningen årligen vid 3,4 procent av brukningsenheterna, vilket motsvarar omloppstiden 30 år.

Några framtidsperspektiv

Om man utgår från det funna förhållandet, att generationsomsättningen bestämmer omvandlingstakten, är det möjligt att inom tämligen snäva gränser beräkna den framtida nedläggningen av småbruk. Som tidigare nämnts, har avgången av jordbruksföretagare storleksordningen 10 000 per år. Denna avgång kan beräknas efter hand bli mindre, då antalet företagare som uppnår pensionsåldern krymper.

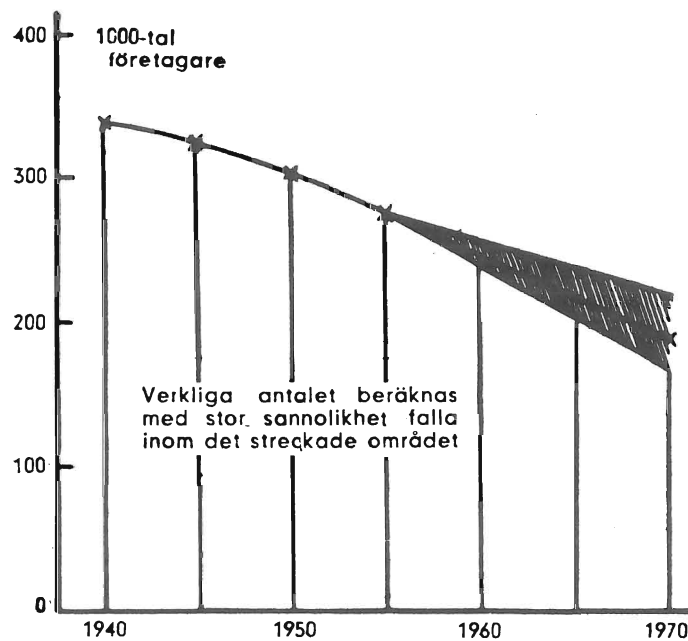
Frågan är sedan, hur stor rekryteringen kan väntas bli.

Denna hänger ju mycket nära samman med flyttningstakten. Som vi sett, har arbetskraften minskat mycket snabbt under efterkrigstiden; för familjemedlemmarna och den övriga anställda arbetskraften i jordbruket, som närmast rekryterar företagarna, har minskningen varit av storleksordningen 7,5 procent per år. Antar man att denna avflyttning fortsätter i ungefär samma takt som hittills, och de i jordbruket kvarvarande blir företagare i ungefär samma utsträckning som hittills, skulle rekryteringen bli av storleksordningen 3 000 per år. Också rekryteringen beräknas efter hand bli mindre i samband med krympande årskullar.

Skillnaden mellan avgång och rekrytering blir av storleksordningen 7 000 per år. Denna omfattning av företagarminskningen beräknas bestå under hela 1960-talet. Den motsvarar alltså en minskning med cirka 100 000 företagare på 15 år. Vi skulle 1970 ha kvar cirka 200 000 jordbruksföretagare. Denna kalkyl innehåller givetvis vissa felmarginaler, vilket understrukits genom avrundningen av siffrorna, och i diagram 2 genom att vissa osäkerhetsgränser angetts. Särskilt rekryteringen är svår att bedöma.

Man frågar sig exempelvis, om inte rekryteringen från andra näringar kan ökas, när jordbrukets egen befolkning inte räcker till för att fylla de tomma platserna. Är det vidare troligt, att den stora avflyttningstakt, som är en förutsättning för kalkylens hållbarhet, kan fortsätta? Dessa båda frågor kan behandlas som en. En direkt övergång från anställning i annat yrke till jordbruksföretagare är inte särskilt vanlig. Förutsättningarna därför syns vidare minska, genom att de säsongmässiga anställningarna, som varit det viktigaste sättet för de avflyttade jordbrukarsönerna att upprätthålla kontakten med sina fädernejordbruk, krymper i omfattning. Övergången kommer att i ökad utsträckning kräva viss förberedelsestid som familjemedlem eller anställd, vilket innebär att

Diagram 2. Antal jordbruksföretagare
1940—1970

flyttningen till jordbruket måste öka. Då den flyttning vi hittills talat om, utgör skillnaden mellan flyttningen från jordbruket och flyttningen till jordbruket — vilka flyttningsströmmar är flerdubbelt så stora som skillnaden (nettoflyttningen) — får en ökad rekrytering av jordbruksföretagare från andra näringar till uttryck en minskad (netto-)avflyttningstakt.

Om avflyttningen upphörde, vilket skulle förutsätta en svår arbetslöshetskris eller en fullständig (internationell) omvälvning i lönsamhetsrelationerna mellan jordbruk och andra näringar, vilken rekrytering skulle då vara möjlig? En kalkyl

på motsvarande grunder som den förra ger vid handen, att rekryteringen efter hand skulle stiga till 5 000 à 6 000 företagare per år. Man skulle alltså också i detta fall få en betydande minskning av företagarantalet.

Den bedömning, som gjorts av de framtida avsättningsförhållandena, tyder ju knappast på någon väsentlig förbättring av lönsamheten. Vid den arbetslöshetsberedskap, som numera finns, syns inte heller en allvarlig under flera år bestående sysselsättningskris vara särskilt sannolik. Man torde därför kunna betrakta en minskning med 4 000 företagare per år som en nedre gräns för omvandlingstakten.

Vad betyder då en minskning av företagarantalet av storleksordningen 7 000 per år ur produktionssynpunkt? Vid bedömningen härav får vi erinra oss, att det är mycket små brukningsenheter som läggs ned, huvuddelen mindre än 5 ha, och att deras jord är starkt efterfrågad av de bestående jordbruken. Man kan därför knappast vänta någon avsevärd minskning av åkerjorden, på sin höjd en halv procent årligen. Viktigare är den produktionsomställning, som erhålls genom att åkerjorden överförs till brukningsenheter med mindre kreatursintensiv drift. Överföringen kan tänkas betyda en minskning i mjölkproduktionen som med mycket stor osäkerhet kan uppskattas till $\frac{1}{2}$ — $\frac{3}{4}$ procent per år. Läggas därtill effekten av arealnedläggningar på mjölkproduktionen, kan den av strukturomvandlingen betingade minskningen i mjölkproduktion möjligen uppgå till en procent per år. Då de arealer, som friställs för annan produktion genom nedläggning av mjölkproduktionen, kan bli större än de nedlagda arealerna, kan andra odlingar, exempelvis brödsäd och oljevaxter, komma att bli mera omfattande än eljest. Om man till dessa synpunkter lägger, att produktionsresurserna ofta kan utnyttjas bättre på de jordbruk, dit de överförs, blir intrycket av omvandlingens effekt en mycket begränsad

produktionsminskning. Det väsentligaste resultatet blir i stället förhållandevis sänkta produktionskostnader, möjligen av storleksordningen en halv procent per år, räknat i genomsnitt för jordbruket.

Den antalsmässigt stora strukturomvandlingen får alltså en begränsad betydelse för lösningen av jordbrukets överskottsproblem. Man tvingas söka andra vägar att åstadkomma anpassning till det krympande avsättningsutrymmet. Intresset riktar sig också här mot arbetskraften. Den ytterligare fördyring av denna, som man har att vänta vid fortsatt produktivitetsökning i andra näringar, gör det särskilt angeläget att spara in på arbetskraften. Det räcker då inte med de hittillsvarande formerna för mekaniseringen, utan man torde få söka sig helt nya vägar. Nya organisations- och företagsformer kan tänkas bättre tillvarata specialiseringens fördelar och genom sin service minska arbetskraftsbehovet i jordbruket.

Sådana tendenser kan redan nu spåras. I fråga om växtodlingen finns åtskilliga exempel. Man kan peka på service från fristående maskinstationer i fråga om jordbearbetning, besprutning, skörd m. m. Köp av gröda "på rot" praktiseras av enstaka konservindustrier, som då ofta utför en stor del av grödans skötsel. Sådana rotköp förekommer även beträffande andra grödor, t. ex. hö. Köparna har då i regel varit andra jordbrukare, men det är tänkbart, att när tekniska förhållanden och prisrelationer gör det lämpligt, fristående företag åtar sig rotköp eller mer omfattande uppdrag. I fråga om animalieförädlingen kan svin- och hönsgrårdar nämnas. En annan specialisering som småningom torde uppträda är mjölkgrårdar, där foderförsörjningen helt baseras på inköp. Det finns ju redan en del amerikanska exempel därpå, och den är ju redan föremål för en intensiv svensk diskussion.

På dylika och på andra i dag okända sätt kan således

specialiseringen medföra nya företagstyper. Jordbruksföretagen kommer då inte som nu att bestå av geografiskt avgränsade enheter med en viss åkerareal, ett visst antal husdjur samt nödiga byggnader, redskap och personal i relation därtill. I stället har företagen åtagit sig vissa arbetsuppgifter, som ger ett lämpligt utnyttjande av en maskinpark, av ett byggnadskomplex eller av en specialutbildad personalstyrka. Företagstypen jordbruk ersätts kanske med en rad företagstyper av karaktären jordbruksindustri och -service, såsom maskinstationer, foderfrakter, mjölk-, kött-, fläsk- och äggfabrikation, arealuthyrning osv.

Om en ökad rörlighet efter ett längre eller kortare skede av driftsnedläggningar och strukturuomvandling kommer till stånd och om dylika specialiseringstendenser samtidigt ökar, medför detta två väsentliga ändringar i jordbrukets anpassningsförmåga. Dels kan jordbruken tänkas anpassa sammansättningen av arbetskraft, jord och kapital snabbare efter ändrade kostnadsförhållanden, dels kan de möjligen anpassa utbudet av olika jordbruksprodukter snabbare till efterfrågans förändringar. Tendenserna till en nedpressning av lönsamheten skulle då icke bli lika framträdande som nu och jordbrukspolitikens problem skulle bli av annat slag. Förutsättningarna för rekryteringen till jordbruket skulle väsentligt förbättras bland annat genom att specialiseringen innebär större företagsenheter.

Medan strukturuomvandlingen åtminstone under det närmaste decenniet syns vara starkt bunden av de äldre företagens begränsade rörlighet och alltså föga påverkbar, kan däremot arbetsbesparingar och specialiseringen påskyndas genom framsynta åtgärder. Forskning och försök på det organisatoriska och arbetstekniska området, underlättande av kapitalanskaffningen till de nya företagen samt stöd till samgående mellan jordbrukare för att starta specialiserad

verksamhet är exempel på dylika åtgärder. Så småningom kan en utveckling i denna riktning skapa förutsättningar för ett nytt skede i strukturuomvandlingen, nämligen en övergång till jordbruksindustrier av de företagare vid de nuvarande familjejordbruken, som i en nära framtid blir ensamföretagare på grund av fortgående arbetsrationalisering. Därigenom skulle de kunna undgå det öde, som drabbat de nuvarande äldre småbrukarna.

Utgivna publikationer*

Den privata konsumtionen i Sverige 1931—1965. R. Bentzel och K. Eklöf m. fl. (1957). 475 s.	38: —
Strukturomvandlingen i jordbruket. O. Gulbrandsen (1957). 252 s.	24: 50
Sveriges industri och europamarknaden. I. Svenilsson och I. Petzäll (1957). Multilith. 71 s. Utgången	6: 50
Bilägaren och bilen (1956). 112 s.	9: 50
Industrien och förgubbningen (1955). 128 s.	7: —
Kemisk industri. A. Elshult och I. Svenilsson under medverkan av H. Wagner (1955). 215 s.	14: —
Nationaliseringen i England. E. Höök (1955). Multilith. 88 s.	4: —
Bostadsefterfrågan — med hänsyn till hushållens inkomster och sammansättning. S. Rydorff (1955). Stencil. 88 s. Utgången.	5: —
Svensk television. Efterfrågan, tillverkning, import. En prognos (1954). Stencil. 135 s.	3: —
Den fria världens råvaruförsörjning (1954). 215 s. Utgången.	8: —
Tjänstemännen och den industriella omvandlingen. E. Höök (1953). 114 s.	5: 50
Svenskt distributionsväsende. R. Artle (1952). 238 s. Utgången.	14: —
Befolkningsutveckling och arbetskraftsförsörjning. E. Höök (1952). 193 s.	14: —
Svenskt transportväsende. C. W. Petri (1952). 294 s. Utgången.	14: —
Inkomstfördelningen i Sverige. R. Bentzel (1952). 227 s.	14: —
Svensk industriell företagarverksamhet, band 1 och 2. E. Dahmén (1950). 428 + 295 s.	28: —
Industriproblem 1950 (1950). 160 s.	6: —
Europas ekonomi ur balans (1948). 60 s.	3: —
Den norrländska skogsnäringens konjunkturkänslighet under mellankrigsperioden. E. Ruist och I. Svenilsson (1948). 143 s.	7: —
Flykten från skogsbygden. J. Wallander (1948). 365 s.	15: —
Studier i den svenska skoindustriens struktur. R. Elinder (1948). 255 s.	12: —

* I denna förteckning har skrifter som publicerats före 1948 utelämnats. En fullständig förteckning kan erhållas på begäran.

RIKSDAGSBIBLIOTEKET

0 000 000 013 2236

F.T. ÖMTRYCK 1958